

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਸ੍ਰੀ ਤਤਵਚਿੰਤਾਮਣੀ – ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (3)

ਅਨੁਮਾਨ ਖੰਡ (2)

ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ – ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ

ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ: (1) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ – ਅਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ, ਅਤੇ (2) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ – ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ। ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਰਸੇਈ ਵਿਚ 'ਅੱਗ' ਅਤੇ 'ਧੂੰਏਂ' ਦਾ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੇਖ ਕੇ, ਪਰਬਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਏਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਧੂੰਏਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਏਂ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।" ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ 'ਲਿੰਗਪਰਾਮਰਸ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਪਰਾਮਰਸ਼) ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ," ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਮਿਤਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ – ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ

ਜਦੋਂ ਇਕ ਪੁਰਸ਼, ਧੂੰਏਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਅਨੁਮਿਤਿ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਨਿਆਇਵਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- (1) ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ – ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ (ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ),
- (2) ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਏਂ ਹੈ - ਹੇਤੁ (ਕਾਰਣ),
- (3) ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਧੂੰਏਂ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਰਸੇਈ ਵਿਚ – ਵਿਸ਼ਟਾਂਤ
- (4) ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਏਂ ਹੈ – ਉਪਨਯ (ਪ੍ਰਯੋਗ)
- (5) ਇਸ ਲਈ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ – ਨਿਗਮਨ (ਨਿਰਣਾ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ "ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਏਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ," ਇਹ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, "ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ," ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਿਆਇਵਾਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਕ ਜਾਂ ਅਵਯਵ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਵਯਵ – ਨਿਆਇਵਾਕ ਦੇ ਅੰਸ਼

ਇਕ ਅਵਯਵ ਉਹ ਵਾਕ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਸਮੂਹਕ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਵਾਕ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ – ਪ੍ਰਸਤਾਵ

ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਇਕ ਵਾਕ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਟੇ (ਨਿਗਮਨ) ਦੇ ਸਮਰੂਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ

ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ

ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ: ਇਹ ਉਹ ਵਾਕ ਹੈ ਜੋ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਰਣ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ, (ਇਹ ਕਿਵੇਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ)।

ਹੇਤੁ - ਕਾਰਣ

ਹੇਤੁ¹ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਾਦਾਨ² ਪ੍ਰਤਯਯ³ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਸਾਧਯ' ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮੁੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ... ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ (ਅਥਵਾ ਧੂੰਆਂ ਦੁਆਰਾ)। ਹੇਤੁ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: (1) ਅਨ੍ਯ⁴ – ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ (2) ਵਜਤਰੇਕੀ⁵ – ਨਕਾਰਾਤਮਕ।

ਅਪਾਦਾਨ ਪ੍ਰਤਯਯ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਅਨ੍ਯ ਹੇਤੁ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਵਯਵ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ 'ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ (ਧੂੰਆਂ ਦੁਆਰਾ), ਜਿੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸੋਈ ਵਿਚ।

ਅਪਾਦਾਨ ਪ੍ਰਤਯਯ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਜਤਰੇਕੀ ਹੇਤੁ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਵਯਵ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ 'ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ (ਧੂੰਆਂ ਦੁਆਰਾ) ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ।

¹ ਹੇਤੁ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਾਦਾਨ ਪ੍ਰਤਯਯ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਏ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

² ਅਪਾਦਾਨ – ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਰਕ (ਵਿਭਕ੍ਰਿ – ਭਾਗ, ਹਿੱਸਾ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਭੇਦ) ਜਿਸ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ "ਤੋਂ – ਸੇ" ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

³ ਪ੍ਰਤਯਯ – ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਅੱਖਰ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮੂਲ ਸ਼ਾਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਲਗਾ ਕੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਯਾ (ਨਾਮ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਜਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾਮ) ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸੰਗਯਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਸੀਤ ਦੇ ਅੰਤ 'ਲ' ਪ੍ਰਤਯਯ ਲੱਗਕੇ ਸੀਤਲ, ਮੂਰਖ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤਾ' ਲਗਾ ਕੇ ਮੂਰਖਤਾ ਆਦਿ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

⁴ ਅਨ੍ਯ – ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਸੰਬੰਧ, ਸੰਯੋਗ, ਮੇਲ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼], ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ।

⁵ ਵਜਤਰੇਕੀ – ਵਿਯੋਗ, ਭਿੰਨਤਾ, ਜੁਦਾਈ, ਬਿਨਾ, ਸਿਵਾਯ, ਇਕ ਅਰਥਾਲੰਕਾਰ ਦੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਉਪਮੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਯੁਕਤਿ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੀਏ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼], ਨਾਰਾਤਮਕ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ।

ਉਦਾਹਰਣ

ਉਦਾਹਰਣ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਸਾਧਯ* ਨਿਰੰਤਰ *ਹੇਤੁ* ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਾਕ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਅਰਥਾਤ *ਉਪਨਯ ਵਾਕ*, ਪਰਾਮਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ), ਜੈਸੇ

ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ
ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਅੱਗ ਹੈ।

ਇੱਥੇ, 'ਰਸੋਈ ਵਿਚ' ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਉਪਨਯ – ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ

ਉਪਨਯ ਉਹ ਅਵਯਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਇਸ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਵੀ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਨਿਗਮਨ – ਸਿੱਟਾ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ

ਨਿਗਮਨ ਇਕ ਵਾਕ ਹੈ ਜੋ, ਜਦ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ *ਸਾਧਯ* ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ *ਸਾਧਯ* ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ *ਪਕਸ਼* ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੁਆਰਾ, *ਹੇਤੁ* ਰਾਹੀਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ, ਇਸ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਅੱਗ ਹੈ।

ਹੇਤਵਾਭਾਸ – ਹੇਤੁ ਦੇ 'ਦੇਸ਼' ਜਾਂ ਆਭਾਸ

ਹੇਤਵ ਆਭਾਸ ਜਾਂ ਹੇਤਵਾਭਾਸ ਦੀ ਸਮਾਨਯ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਆਭਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਲਤ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਆਭਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਭਾਸ, ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ 'ਅੜਚਣ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕੁਤਰਕ ਹੈ। ਆਭਾਸ ਪੰਜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: (1) *ਸ੍ਰਯਭਿਚਾਰ* ਜਾਂ ਅਨੇਕਾਂਤ, ਅਰਥਾਤ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਡਾਵਾਂਡੋਲ, (2) *ਵਿਰੁੱਧ*, ਅਰਥਾਤ ਅਸੰਗਤੀ, (3) *ਸਤਯਪ੍ਰਤਿਪਕਸ਼ਿਤ*, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੈਧ (ਸਹੀ) ਆਪੱਤੀ ਉਠਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ, (4) *ਅਸਿੱਧ*, ਜੋ ਸਿੱਧ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, (5) *ਬਾਧਿਤ* ਅਰਥਾਤ ਅਢੁਕਵਾਂ ਜਾਂ ਅਸੰਗਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- (1) *ਵਯਭਿਚਾਰ*, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਡਾਵਾਂਡੋਲਪਣ ਜਾਂ ਭਟਕਣ,
- (2) *ਵਿਰੋਧਤਾ*, ਖੰਡਨ,
- (3) *ਸਤਿਪ੍ਰਤਿਪੱਖ*, ਅਥਵਾ ਇਤਰਾਜਯੋਗ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਸੰਤੁਲਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ।
- (4) *ਅਸਿੱਧੀ* ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(5) ਬਾਧਾ ਅਰਥਾਤ ਰੁਕਾਵਟ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਬੇਮੇਲ।

ਸ੍ਰੀਯਭਿਚਾਰ – ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੇਤੁ

ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੇਤੁ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਦੋ ਵਿਕਲਪ (ਕੋਟਿਦ੍ਰਯ – ਦੋ ਸਿਰੇ ਜਾਂ ਚਾਰਾ) ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਯ ਬਾਰੇ ਸੰਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਹਾਂ, ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਉਪਸਥਿਤ ਜਾਂ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਯਭਿਚਾਰ ਹੇਤੁ ਦੀ ਉਪਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ: (1) ਸਾਧਾਰਣ, ਜੋ ਅਤਿ ਆਮ ਹੈ, (2) ਅਸਾਧਾਰਣ, ਜੋ ਆਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ (3) ਅਨਉਪਸੰਹਾਰੀ⁶, ਜੋ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜਿਹੜਾ ਹੇਤੁ ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਭਾਵ (ਅਨਉਪਸਥਿਤੀ) ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਹੇਤੁ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ

ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ।

ਇੱਥੇ “ਅੱਗ” ਧੂੰਏ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ (ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਧੂੰਏ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ (ਜੈਸੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਅੱਗ) ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੇਤੁ ਉਸ ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਨ-ਉਪਸਥਿਤੀ (ਅਭਾਵ) ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ

ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਅਕਾਸ਼ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ‘ਅਕਾਸ਼’ ਨੂੰ ਹੇਤੁ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕਾਸ਼ ਨਾ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦਲੀਲ ਗਲਤ ਹੈ।

ਉਸ ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਅਨਉਪਸੰਹਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣਾ ਹੋਵੇ। ਜੈਸੇ,

ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਨਿੱਤ ਹਨ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ “ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ” ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤਰਕ ਲਈ ਫਜ਼ੂਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ।

⁶ ਉਪਸੰਹਾਰ – ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਸਮਾਪਤੀ।[ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

ਵਿਰੁੱਧ – ਅਸੰਗਤੀ ਹੇਤੁ

‘ਵਿਰੁੱਧ’ ਹੇਤੁ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੋਵੇ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਯ ਦੇ ਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ

ਉਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਾਰਣ ‘ਵਿਰੁੱਧ’ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ *ਪਾਣੀ*, ਪਾਣੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਭਾਵ’ ਅੱਗ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਗੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ; ਇਕ, ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

‘ਵਿਰੋਧੀ’ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਹੇਤੁ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਯ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਪ੍ਰਤਿਪਕਸ਼ਤਾ – ਸਤਿਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਹੇਤੁ

ਜੇਕਰ, ਸਾਧਯ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੇਤੁ ਦਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਐਸੇ ਹੇਤੁ ਨੂੰ *ਸਤਿਪ੍ਰਤਿਪੱਖ* ਹੇਤੁ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ – ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਨੋ ਹੇਤੁ ਹੀ ਸਤਿਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੈਸੇ

ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਣਨਯੋਗ ਹੈ	ਹੇਤੁ 1
ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ	ਹੇਤੁ 2

ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਹੇਤੁ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਉੱਨਾ ਹੀ ਤਰਕਸਿੱਧ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ। ਦੋਵੇਂ ਦਲੀਲਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਨੂੰ ਨਿਰਪ੍ਰਭਾਵੀ (ਬੇਅਸਰ) ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਸਿੱਧ – ਅਣਸਾਬਤ ਹੇਤੁ

ਅਸਿੱਧ ਹੇਤੁ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ: (1) *ਆਸ੍ਰਯਅਸਿੱਧ*, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਸਰੇ (ਅਧਿਕਰਣ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ) ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, (2) *ਸਵੈਰੂਪਅਸਿੱਧ*, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵੈਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, (3) *ਵਿਆਪਿਤਵਅਸਿੱਧ* (ਵਿਆਪਿਅਤਵਅਸਿੱਧ) ਜੋ ਵਿਆਪਤੀ (ਸਾਥ) ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਅਸਿੱਧ ਹੋਵੇ।

- (1) ਇਕ ਹੇਤੁ ਆਪਣੇ *ਆਸ੍ਰਯਅਸਿੱਧ* ਅਧਿਕਰਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਅਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਧਿਕਰਣ ਦੇ ਵੱਖਰੇਪਣ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੇਤੁ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੈਸੇ

ਇਸ ਸੁਨਿਹਰੀ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ‘ਧੂੰਆਂ’ ਅਸਿੱਧ (ਬੇਸਬੂਤ) ਹੇਤੁ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸੁਨਿਹਰੀਪਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਇਹ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। ਸੁਨਿਹਰੀਪਣ ਪਰਬਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

- (2) *ਸਵੈਰੂਪਅਸਿੱਧ* ਉਹ ਹੇਤੁ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਸੇ,

ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧੁੰਆ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਹੇਤੁ ਬੇਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧੁੰਆ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀ ਹੈ।

(3) *ਵਿਆਪਿਆਤਵਅਸਿੱਧ* ਉਹ ਹੇਤੁ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਨਜ ਸਰੂਪ ਸਾਧਜ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਪਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ;

(ੳ) *ਸਾਧਜਅਸਿੱਧੀ* – ਸਾਧਜ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਬੇਸਬੂਤ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਦ ਨਾਲ ਬੇਫਜੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ

ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਸੁਨਿਹਰੀ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੁੰਆ ਹੈ।

ਇੱਥੇ “ਸੁਨਿਹਰੀ” ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਅਰਥ ਹੈ।

(ਅ) *ਹੇਤਵਅਸਿੱਧੀ* – ਹੇਤਵ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਬੇਸਬੂਤ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਬੇਫਜੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ

ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਨੀਲਾ ਧੁੰਆ ਹੈ।

ਇੱਥੇ “ਨੀਲਾ” ਬੇਅਰਥ ਹੈ।

(ੲ) *ਵਿਆਪਤੀਅਸਿੱਧੀ* – ਵਿਆਪਤੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ੇ ਬੇਸਬੂਤ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਕੋਈ ਉਪਾਧੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ

ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੁੰਆ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ।

ਇੱਥੇ “ਸਿੱਲ੍ਹੇ ਬਾਲਣ” ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਅੱਗ (ਹੇਤੁ) ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬਾਧਿਤ – ਅਢੁਕਵਾਂ ਹੇਤੁ

ਬਾਧਿਤ ਹੇਤੁ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਧਜ, ਜੋ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀ ਹੈ, ਜੈਸੇ

ਅੱਗ ਠੰਡੀ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ‘ਅੱਗ’ ਅਤੇ ‘ਠੰਡੀ’ ਪਰਸਪਰ ਬਾਧਿਤ ਹਨ।

ਬਾਧਿਤ ਹੇਤੁ ਦਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪਰਿਸਥੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- (1) ਜਦੋਂ ਪੱਖ, ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ (ਵਿਰੋਧਕ) ਹੋਵੇ (*ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਬਾਧਿਤਾਹਾ*),
ਜੈਸੇ
ਇਹ ਘੜਾ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।
ਇੱਥੇ ਘੜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (2) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ (*ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਅਨੁਮਾਨ ਬਾਧਿਤਾਹਾ*), ਜੈਸੇ
ਇਕ ਪਰਮਾਣੂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਣੂ ਦਾ ਨਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (3) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਬੂਤ (ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ) ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ (*ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਸ਼ਬਦ ਬਾਧਿਤਾਹਾ*),
ਜੈਸੇ
ਸੁਨਿਹਰੀ ਪਰਬਤ (ਮੇਰੂ) ਪਥਰੀਲਾ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਰਬਤ ਹੈ।
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਪਥਰੀਲਾ ਹੈ।
- (4) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ
ਹੈ (*ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਸਾਧਯ-ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ ਬਾਧਿਤਾਹਾ*), ਜੈਸੇ
ਅੱਗ ਅਣ-ਗਰਮ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ।
ਇੱਥੇ 'ਅਣ-ਗਰਮ' ਹੋਣਾ (ਅੱਗ ਦਾ) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੇ ਅਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਿਰੰਤਰ
ਇਹ ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਗਰਮ ਹੈ। {ਅੱਗ – ਪੱਖ, ਅਣਗਰਮ – ਸਾਧਯ, ਉਤਪਾਦਨ –
ਹੇਤੁ}
- (5) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ
ਹੋਵੇ (*ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਸਾਧਯ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀਅਨੁਮਾਨ ਬਾਧਿਤਾਹਾ*), ਜੈਸੇ
ਸ਼ਬਦ ਅਣ-ਸੁਣਨਯੋਗ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ (ਅਕਾਸ਼ ਦਾ)।
ਇੱਥੇ 'ਅਣ-ਸੁਣਨਯੋਗ' ਅਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨਯੋਗ ਹੈ।
- (6) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਪਮਾਨ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਧਯ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਿਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ
(*ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਸਾਧਯ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀਉਪਮਾਨ ਬਾਧਿਤਾਹਾ*), ਜੈਸੇ
ਸੰਢਾਪਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਸੰਢਾ⁷ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਨਯ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।

⁷ ਸੰਢਾ – ਜੰਗਲੀ ਸਾਨੂ, ਝੋਟਾ

- (7) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਸ ਸਬੂਤ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਬੂਤ ਨਾਲ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ (ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਸਾਧਕ-ਗ੍ਰਹਿਕ-ਪ੍ਰਮਾਣ-ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਰੁੱਧਾਹਾ), ਜੈਸੇ ਇਕ ਮਿਰਤਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਸੁੱਧ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਖ (ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੰਖ ਸੁੱਧ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਮਿਰਤਕ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ)
- (8) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਹੇਤੁ ਗ੍ਰਹਿਕ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਬਾਧਿਤਾਹਾ), ਜੈਸੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਗਰਮ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੋਹ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਰਮ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (9) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਸ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਹੇਤੁ ਗ੍ਰਹਿਕਅਨੁਮਾਨ ਬਾਧਿਤਾ), ਜੈਸੇ ਮਨ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਣ-ਸਹਿਭਾਵੀ ਕਾਰਣ ਹੈ।
- (10) ਜਦੋਂ ਪੱਖ ਉਸ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਬੂਤ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ ਜੋ ਹੇਤੁ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਪਕਸ਼ਾਹਾ ਹੇਤੁ-ਗ੍ਰਹਿਕ ਸ਼ਬਦ ਬਾਧਿਤਾਹਾ), ਜੈਸੇ ਰਾਜਸੂਇੰ ਯਗ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਸ਼ਬਦਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਸੂਇ ਯਗ ਸਿਰਫ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ)

ਈਸ਼ਵਰਅਨੁਮਾਨਮ

ਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ) ਦੇ ਕਰਤਾ, ਈਸ਼ਵਰ, ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਜੇ ਅਨੁਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ,

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ, ਘੜੇ ਵਾਂਗ

ਇਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

- (1) ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ,
- (2) ਕਰਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਛਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ

⁸ ਰਾਜਸੂਯ ਜਾਂ ਰਾਜਸੂਇ – ਰਾਜਾ ਦੇ ਕਰਨ ਯੋਗ (ਯਗਯ)

(3) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕ੍ਰਮ।

ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਘੜਾ (ਮਟਕਾ) ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਇਕ ਇਕ ਘੁਮਿਆਰ ਵਿਚ (1) ਘੜੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ, (2) ਘੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਅਤੇ (3) ਘੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਕੰਮ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਾਰਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਅੰਗੀ ਅਣਕ ਯੋਗਿਕ (ਦ੍ਰਵਣਕ) ਬਣਾਉਣ ਲਈ (1) ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਣੂਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ, (2) ਦ੍ਰਵਣਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਅਤੇ (3) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਾਰਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ

ਇਹ ਅਣੂ ਪਰਾ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ⁹ ਜਾਂ ਅਗੋਚਰ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਣੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਾਨਵ ਮਨ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਵਣਕ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਮਾਨ ਖੰਡ

ਇਕ ਆਦਮੀ ਜੋ 'ਮੱਝ' ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਕਿ 'ਮੱਝ' ਇਕ ਗਊ ਵਰਗਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਊ ਵਰਗਾ ਜਾਨਵਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸਦੇ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜਾਨਵਰ ਉਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, 'ਮੱਝ' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਲਨਾ ਨੂੰ 'ਉਪਮਾਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਮੱਝ' ਅਤੇ 'ਗਊ' ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਉਪਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਯਾਪਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਚਿਤਵਣ (ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ) ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਉਪਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਅਰਥਾਤ ਉਪਮਿਤੀ 'ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਨਾਮੀ' ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੀਮਾਂਸਕਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ (ਸਮਰੂਪਤਾ) ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੱਝ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਨਵਰ 'ਗਊ' ਵਰਗਾ ਹੈ। ਗੰਗੇਸ਼ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਢੰਗਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੂਜੀ ਦੇ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਤਦ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਸੇਸ਼ ਗੁਣ ਰੱਖਦੀ ਹੋਈ, ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇ। ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਮੰਨਣੇ ਪੈਣਗੇ ਜੇ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਣ। 'ਮੱਝ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਹੱਤਵ, ਗੰਗੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਜਾਨਵਰ ਗਊ ਵਰਗਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਹ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਮੱਝ ਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਰੂਪੀ ਗੁਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀਆਂ 'ਮੱਝਾਂ' ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ 'ਮੱਝ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਸਰੂਪ 'ਮੱਝ' ਵਰਗਾ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਦੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੱਝ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੇਤੁਕਾ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 'ਮੱਝ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਵਿਸੇਸ਼ ਮੱਝ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ

⁹ ਪਰਾ-ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ – ਇੰਦ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਪਰੇ।

ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਉਸ 'ਮੱਝ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਮੱਝ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਲਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਮੱਝ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਗਿਆਨ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਜੋ ਉਪਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 'ਵਿਆਪਤੀ ਸੰਬੰਧ' ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰੰਤ ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਤੁੱਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ" ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲੇ ਅਲਗ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ"

ਭਾਰਤ ਦੀ ਗਿਆਨਵਾਦ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ "ਸ਼ਬਦ" ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ (ਪ੍ਰਮਾਣ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਵੀ ਬੜੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੰਗੇਸ਼, ਸ਼ਬਦਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਕਾਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ